

„*Forma Sororum*”. *Święta Klara z Asyżu. 800-lecie powstania Zakonu Świętej Klary*. Materiały z sympozjum naukowego, Warszawa 16 maja 2012 r., red. Z. Styś OFM, M. Sykuła OFMConv, G. Filipiuk OFMCap, Warszawa–Kra-ków 2012, ss. 413.

W Roku św. Klary (17 III 2011 – 11 VIII 2012) odbyło się w Polsce kilka interesujących sesji naukowych zorganizowanych w różnych ośrodkach. Pośród nich sesja zorganizowana 16 maja w Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego przez trzy franciszkańskie centra wspólnie z Sekcją Teologii Duchowości. Wyróżnia się tym, że zanim się rozpoczęła, wydano solidną publikację zawierającą treść wystąpień i materiały dodatkowe.

Pozycję, wydaną przez Franciszkańskie Centrum dla Europy Wschodniej i Azji Północnej (Warszawa), Instytut Franciszkański (Łódź–Łagiewniki) oraz Centrum Duchowości „Honoratianum” (Zakroczym), zatytułowano „*Forma sororum*”. *Święta Klara z Asyżu. 800-lecie powstania Zakonu Świętej Klary*. Redakcji podjęli się głównie organizatorzy sesji: Zenon Styś OFM, Marek Sykuła OFMConv, Grzegorz Filipiuk OFMCap, Jadwiga Wojas OFS.

W publikacji złożonej z czterech części i aneksu znalazły się:

1) list Konferencji Rodziny Franciszkańskiej inicjujący obchód 800-lecia powstania Zakonu Ubogich Sióstr Świętej Klary; katecheza pap. Benedykta XVI z audiencji generalnej 15 IX 2010 r.; list tegoż Ojca Świętego do biskupa diec. Asyż – *Nocera Umbra* z okazji Roku Klariańskiego; dekret Penitencjarii Apostolskiej dotyczący odpustów w tym Roku.

2) osiem referatów i cztery świadectwa ogłoszone podczas sesji. Pierwszy z referatów, ks. prof. dr hab. S. Urbański, omówił doświadczenie życia kontemplacyjnego kobiet w średniowieczu. Ojciec dr M. Sykuła OFMConv przedstawił złożony proces tworzenia się *Ordo Sanctae Clarae*. Ojciec mgr lic. J. Pyrek OFMCap zanalizował pierwszy tekst braci mniejszych mówiący o św. Klarze i jej siostrach (1 Cel VIII, 18-20). Siostra E. Sander OSC ukazała św. Klarę jako kobietę ewangeliczną, zaś siostra R. M. Rapacz OCPA zreferowała proces pozyskiwania przywileju ubóstwa i spór o regułę Ubogich Pań. Ojciec dr W. Block OFMCap (Antonianum) poddał krytycznej analizie dwie bulle papieskie o tym samym tytule: *Solet annuere* Honoriusza III (1223) i Innocentego IV (1253) zatwierdzające regułę Franciszka i Klary. Z kolei ojciec dr T. Matura OFM (Avignon) podjął teologiczną refleksję nad dwoma terminami i praktykami znaczącymi życie sióstr: kontemplacja a klauzura. W ostatnim z referatów ojciec mgr M. Szlachciuk OFMCap dokonał prezentacji spadkobier-

czyni doświadczenia św. Klary żyjących w różnych wspólnotach tradycji klariańskiej. Przedstawicielki tych różnych tradycji, cztery spośród obecnych w Polsce, przygotowały świadectwa obrazujące ich osobiste doświadczenie życia kontemplacyjnego za klauzurą.

3) W trzeciej części, jako dopełnienie treści omówionych na sesji, zamieszczono pięć artykułów: o. dr E. Siekierka OFM, *Św. Klara z Asyżu (1193-1253) roślina św. Ojca naszego Franciszka*; o. dr hab. R. Prejs OFM^{Cap}, prof. KUL, *Wpływ reguły św. Klary na kształtowanie duchowości franciszkańskiej*; o. dr T. Matura OFM, „*Przygotujmy w sobie mieszkanie i miejsce pobytu Ojcu i Synowi, i Duchowi Świętemu*”; s. Z. A. Rejmak OSC^{Cap}, *Szkoła kontemplacji w życiu córek świętej Klary: św. Weroniki Guliani i bł. Florydy Cevoli*; o. dr C. Durigetto OFM, *Asystencja braci wobec sióstr klauzurowych Drugiego Zakonu*.

4) Bardzo cenny dodatek stanowi czwarta część książki, w której znajdziemy teksty trzech reguł, według których żyją w Polsce siostry różnych wspólnot. Przede wszystkim *Regułę św. Klary* (1252 r.), na której opierają swe życie Ubogie Siostry Świętej Klary (Kalisz), Mniszki Klaryski Kapucynki oraz Siostry Klaryski od Wiernej Adoracji. Następnie *Regułę Urbana IV* (1263 r.), według której żyją Siostry Zakonu Świętej Klary (OSC), jak też *Regułę Trzeciego Zakonu Regularnego Św. Franciszka z Asyżu* będącej fundamentem życia Sióstr Bernardynek. Tę część książki zamyka synopsa Reguł św. Franciszka i św. Klary sporządzona – na podstawie włoskiego opracowania – przez Siostry Klaryski Kapucynki z Klasztoru „Królowej Polski” w Ostrowie Wielkopolskim, świętującego swe 50-lecie ufundowania (1961-2011).

W aneks włączono szczegółowy program sesji, korespondencję organizatorów z Konferencją Prowincjałów Franciszkańskich, biogramy prelegentów i autorów tekstów.

Każda z form uczenia św. Ksieni z Asyżu w minionym roku miała właściwy sobie zamysł i oprawę. Warszawska sesja wyraźnie koncentruje się na świętowaniu jubileuszu Zakonu, który od św. Klary wziął początek, a wciąż istnieje i owocuje w Kościele w różnych odmianach. Znamionuje ją też fakt, że została podjęta w integralnej współpracy przedstawicieli trzech gałęzi Pierwszego Zakonu, a ściślej trzech centrów znaczących dla własnych prowincji i dla licznych klasztorów żeńskich. Te znamiona zdecydowały o doborze tematów i prelegentów, a w konsekwencji o klimacie sesji i zawartości publikacji. Znaleźli się w tym gronie z jednej strony wytrawni badacze duchowości klariańskiej, zwłaszcza w wymiarze hermeneutycznym: o. Thadée Matura OFM z Avignonu oraz o. Wiesław Block OFM^{Cap} z Antonianum, a z drugiej strony siostry żyjące na co dzień charyzmatem św. Klary. Wszystkie wysiłki dobrej woli zostały wpisane w ten akcent, jaki usytuowano w dedykacji: *Świętej Klarze z Asyżu Matce Rodziny Klariańskiej w 800-lecie jej początków wdzięczna Rodzina Franciszkańska w Polsce*. Dedykację, strony tytułowe i spis treści zamieszczono także w języku włoskim i angielskim.

Ten zamiar i intencja powinny spotkać się z przychylnym odbiorem ze strony każdego, kto duchowość franciszkańską i klariańską ceni sobie jako znaczącą dla całego Kościoła. Wydana publikacja powinna zatem znaleźć się w bibliotekach zarówno badaczy duchowości, jak też duszpasterzy i kaznodziejów zdolnych do pogłę-

bionej refleksji nad tym dziedzictwem duchowym. A nade wszystko jest to publikacja niezbędna we wspólnotach zakonnych, nie tylko przynależących do Rodziny Franciszkańskiej. Do nabycia w wymienionych wyżej ośrodkach.

Należy zauważyć, że recenzowana publikacja jest drugim tomem w serii noszącej tytuł: „Życ Ewangelią”, a zainicjowanej w związku z 800-leciem zatwierdzenia Reguły św. Franciszka. To zapowiada kolejne tomy zawierające treści związane z ewangelicznym *życiem pokuty* podjętym niegdyś w Asyżu przez dwoje Świętych, którzy wciąż mają nam wiele do zaoferowania.

Można niewątpliwie polemizować z niektórymi tezami czy akcentami w nich postawionymi, gdyby dotknąć szczegółów prezentacji. Nie należy jednak zapominać, że sesje naukowe stanowią dogodną przestrzeń do tego, by „rylec” (mówiąc za psalmistą) czy „pazur” (ujmując potocznie) badacza ostrzej zarysował tu przedmiot badań. Istotne jest tylko, by dokonując tych wiwisekcji nie zniszczyć bezpowrotnie dzieła. W przypadku, gdy takich operacji dokonujemy na *źródłach* pochodzących od Świętego lub dotykamy rzeczywistości teologicznych tej miary co *charyzmat* – „szlifowanie” ich wymaga większej ostrożności i umiejętności niż obróbka diamentów.

Nowość charyzmatu bowiem, analogicznie jak nowość Ewangelii „nie zawiera się w myśli, lecz w fakcie” (por. Benedykt XVI, adh. *Verbum Domini*, nr 92), stąd myśl musi pozostawać w służbie faktu. Św. Klara dobrze to rozumiała i dlatego potrafiła tworzyć „rzeczy nowe”, nie rozpoczynając od siebie samej, własnych idei czy projektów. Odwołując się do biblijnej sytuacji stwórczej, możemy powiedzieć obrazowo, że Klara bierze „żebro” z zamysłu Franciszka, by stworzyć nową formę życia w jego duchu. Zaczyna od tego, którego nazywa Ojcem i Założycielem, ale też nie powiela tego, co przyjęła – w głębokim poruszeniu własnego ducha tworzy rzecz nową, aż dotąd Kościołowi przydatną. Gdybyż wszyscy, zwłaszcza bracia św. Franciszka i duchowe córki św. Klary, potrafili brać z „żebra” *Magisterium Ecclesiae* i tworzyć rzeczy adekwatne do swego czasu! Nie obierając za punkt wyjścia własnych wątpliwie natchnionych wizji albo nietrafnie rozeznanych autorytetów. Z tą myślą, mającą postać jubileuszowego postanowienia odnowy, pozostawiam czytelników publikacji, którą uwadze wszystkich gorąco polecam.

Teresa Paszkowska
Instytut Teologii Duchowości KUL

Oblicza miłosierdzia w duchowości Europy. Bł. Maria Luiza Merkert – kontynuatorka dzieła św. Elżbiety w posłudze miłości miłosiernej, red. bp J. Kopiec, seria: Z Dziejów Kultury Chrześcijańskiej na Śląsku, t. 73, Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego 2012, ss. 286+XII.

Zgromadzenie Sióstr św. Elżbiety w roku 2012 świętowało poczwórny jubileusz: 170-lecie powstania Zgromadzenia (27.09.1842), 140. rocznicę śmierci bł. Marii Luizy Merkert – współzałożycielki i pierwszej przełożonej (14.11.1872), 125-lecie ostatecznego zatwierdzenia Zgromadzenia przez pap. Leona XIII (26.01.1887) oraz 5. rocznicę beatyfikacji Marii Luizy (30.09.2007). W związku z tym Zgromadzenie, przy współpracy z Wydziałem Teologicznym Uniwersytetu Opolskiego, zorganizowało w Nysie sympozjum naukowe, w dniach 28-29 września 2012 r. Owocem podjętej tu refleksji jest publikacja zatytułowana: *Oblicza miłosierdzia w duchowości Europy. Bł. Maria Luiza Merkert – kontynuatorka dzieła św. Elżbiety w posłudze miłości miłosiernej*. Należy zauważyć, że organizatorzy przygotowali publikację odpowiednio wcześniej, udostępniając zebrane materiały uczestniczącym w sesji.

Autorami poszczególnych artykułów są przedstawiciele dolnośląskiego środowiska naukowego oraz innych ośrodków naukowych (Rzym, Białystok) oraz członkinie Zgromadzenia Sióstr św. Elżbiety. Redaktorem pracy jest bp Jan Kopiec, prof. dr hab. nauk teologicznych w zakresie historii Kościoła, w latach 1993-2011 biskup pomocniczy diecezji opolskiej, ordynariusz diecezji gliwickiej, członek Rady Naukowej i Komisji Nauki Wiary Konferencji Episkopatu Polski.

Publikacja została podzielona na trzy części. Pierwsza, zatytułowana *Miłosierdzie w życiu św. Elżbiety*, poświęcona jest postaci i działalności tej węgierskiej Świętej, patronującej Zgromadzeniu od 1850 r. Otwiera ją opracowanie ks. J. Patera, *Bł. Maria Luiza Merkert – naśladowczyni św. Elżbiety* (s. 15-26), zestawiające podobieństwa i różnice w życiu św. Elżbiety i bł. Marii Luizy. Autor dostrzega wiele różnic, między innymi historyczny kontekst życia, pochodzenie, wychowanie, stan posiadania. Zwraca jednak uwagę na istotną cechę wspólną: niezwykle miłość Boga i bliźnich, która w praktyce życia przejawiała się dostrzeganiem Chrystusa w cierpiących, osobistym nabożeństwem do Ukrzyżowanego, ufnością w Bożą Opatrzność, zwłaszcza w obliczu piętrzących się trudności.

Różnorodność form świadczenia miłosierdzia w średniowiecznej Europie (s. 27-39) opisał ks. K. Dola. Ukazał praktykowanie dzieł miłosierdzia od starożytności chrześcijańskiej po czasy współczesne św. Elżbiety, umożliwiając poznanie tła historycznego i społecznego podjętej przez nią działalności charytatywnej. Opracowanie pozwala docenić oryginalność chrześcijańskiej opieki nad chorymi (zwłaszcza dziećmi kalekimi i porzuconymi) oraz dostrzec jej niektóre mankamenty (np. fakt, że była to zwykle działalność opiekuńcza, a nie lecznicza).

B. Puchalska-Dąbrowska za przedmiot opracowania przyjęła *Wyobrażenia św. Elżbiety Węgierskiej na obrazkach dewocyjnych i drukach ulotnych z Archiwum Domu Macierzystego Sióstr św. Elżbiety w Nysie* (s. 41-55). Autorka zaprezentowała tradycję drukowania obrazków z wizerunkami świętych, a następnie ukazała sposoby przedstawiania na nich św. Elżbiety. Czytelnik może nauczyć się rozpoznawania wizerunków Świętej na obrazkach, nawet gdy nie są one podpisane, a także poznać najczęściej ilustrowane fakty z jej życia.

Ostatnia prezentacja z tej części, autorstwa abpa Alfonsa Nossola, *Św. Elżbieta – święta uniwersalna* (s. 57-63), prezentuje ponadczasowość przykładu jej życia. Źródłem uniwersalności Świętej jest naśladowanie Chrystusa w Jego pro-egzystencji, czyli życiu ukierunkowanym wyłącznie na innych i dla innych (s. 59).

W drugiej części publikacji, zatytułowanej *Charyzmat św. Elżbiety – fundamentem Zgromadzenia Szarych Sióstr*, usytuowano zagadnienia związane z historią elżbietanek. Część tę otwiera artykuł bpa Jana Kopca, poświęcony genezie Zgromadzenia na tle sytuacji polityczno-społecznej (s. 67-76). Autor wprowadza czytelnika w złożoną sytuację Śląska, położonego na styku Polski, Czech i Niemiec, stąd nieustannie narażonego na próby aneksji z ich strony. Na tym tle zostały zarysowane trudne dzieje Kościoła, którego pasterze – biskupi wrocławscy – musieli postępować bardzo roztropnie, godząc troskę o interesy Kościoła w łączności ze Stolicą Apostolską z lojalnością wobec władzy pruskiej czy niemieckiej.

Wikaria generalna Zgromadzenia, Edith Bremer CSSE, w przedłożeniu *Entwicklung und Endgültige Bestätigung der Konstitutionen der Kongregation der Schwestern von der Hl. Elisabeth* („Rozwój i ostateczne zatwierdzenie Konstytucji Zgromadzenia Sióstr św. Elżbiety”, s. 77-102) ukazała etapy tworzenia zbioru pism normatywnych Zgromadzenia, począwszy od pierwszych Statutów aż po współcześnie używane Konstytucje.

Sytuację elżbietanek po II wojnie światowej przedstawiła K. Ż. Sztylec CSSE (s. 105-129). Prelegentka omówiła represje ze strony komunistycznych władz państwowych w oparciu o dane z archiwów poszczególnych prowincji.

Zagadnieniu realizacji charyzmatu poświęcił swoje wystąpienie Z. J. Kijas OFM Conv (s. 131-141). Autor nie tyle skupił się na historycznym kształtowaniu się charyzmatu Zgromadzenia, ale raczej ukazał, jak istotne dla jakości życia osoby konsekrowanej jest przyjęcie i realizacja charyzmatu. Współczesny świat – jego zdaniem – cierpi na rodzaj bezdomności (s. 136); a zagrożenie to nie jest obce także wspólnotom zakonnym. Tylko charyzmat przyjęty i realizowany pozwala się w nim „zadomowić” (s. 133).

Tę część publikacji zamyka refleksja bpa Andrzeja Czai, zatytułowana *Miłość miłosierna jako fundamentalny element duchowości bł. Marii Luizy Merkert* (s. 143-154). Nyska Błogosławiona nie знаła pojęcia „miłość miłosierna”, jednak tą miłością faktycznie żyła i obdarowywała innych wpisując się w kościelną posługę *caritas*, dla objawiania miłości miłosiernej Boga oraz wyrażenia ludzkiej miłości wynagradzającej Bogu. Postawa ta opierała się w jej przypadku na doświadczeniu Bożej miłości i kontemplacji Serca Jezusowego.

Trzecia część publikacji, *Heroiczny wymiar miłosierdzia w życiu i posłudze bł. Marii Luizy Merkert*, koncentruje się na osobie Współzałożycielki i pierwszej przeło-

żonej elżbietanek. W pierwszych dwu artykułach, opartych na tekstach źródłowych, została ona ukazana – przez aktualną przełożoną generalną, Samueleę Werbińską CSSE – jako wzór kobiety zawierzenia (s. 157-183), a następnie jako wzór dobrej przełożonej i matki (opracowanie przełożonej Prowincji Niemieckiej, D. Kinder CSSE, *Die selige Maria Louise – Oberin und Mutter*, s. 187-200). Następnie P. Zaborowska CSSE omawia *Przebieg i etapy procesu beatyfikacyjnego bł. Marii Luizy Merkert* (s. 203-221), przyjmując za punkt wyjścia powołanie do świętości i wyjaśniając prawne aspekty procesu beatyfikacyjnego i kanonizacyjnego. W kolejnym przedłożeniu ukazano rozwój kultu Błogosławionej (s. 223-258). M. Cebula CSSE w rzeczowy sposób uzupełniła wcześniejszą refleksję, powołując się na liczne relacje osób doświadczających wstawiennictwa bł. Marii Luizy w trudnych okolicznościach życia.

Całość zamyka – przygotowane przez M. Zajęc CSSE – świadectwo losów 100 siostr elżbietanek, które poniosły śmierć z rąk żołnierzy Armii Czerwonej w okresie II wojny światowej: *Elżbietańskie męczennice świadkami heroicznej miłości Boga i bliźniego* (s. 261-283).

Do powyższych tekstów dołączono ponad dwadzieścia kolorowych zdjęć (s. I-XII), dokumentujących wydarzenia związane z obchodami ku czci Błogosławionej z Nysy.

Publikacja wydaje się być interesująca z wielu powodów. Przede wszystkim poszerza wiedzę na temat jednego z największych polskich zgromadzeń zakonnych (elżbietanek) w różnych wymiarach: historycznym, teologicznym, duchowym. Treści tu zawarte nie są adresowane wyłącznie do samych elżbietanek. Prezentują poszerzone ujęcia zagadnień, jak np. formy świadczenia miłosierdzia w średniowiecznej Europie (ks. K. Dola) czy sytuacja polityczno-społeczna Śląska w XIX w. (bp J. Kopiec). Przedłożenia, poświęcone realizacji charyzmatu Zgromadzenia (Kijas OFMConv) czy przebiegowi procesu beatyfikacyjnego bł. Marii Luizy (Zaborowska CSSE), zawierają wiele informacji z teologii życia konsekrowanego i prawa kanonicznego. W ten kontekst wpisują się też opracowania poświęcone najnowszej historii Zgromadzenia (Sztylec CSSE i Zajęc CSSE), mogą być potraktowane jako egzemplifikacja stosunku komunistycznych władz do zgromadzeń zakonnych w Polsce oraz powojennych losów wielu zgromadzeń i osób konsekrowanych.

Do walorów publikacji należy zaliczyć też wykorzystanie bogatych źródeł archiwalnych Zgromadzenia (Werbińska CSSE, Sztylec CSSE, Zajęc CSSE). Zebrane teksty uporządkowano logicznie w przejrzysty układ, a dodane streszczenia w drugim języku ułatwią lekturę zarówno obcokrajowcom, jak polskim czytelnikom artykułów edytowanych w języku niemieckim.

Dyskusyjne wydaje się umiejscowienie opracowania bp. A. Czai – dotyczące miłości miłosiernej jako fundamentalnego elementu duchowości bł. Marii Luizy Merkert – w części drugiej poświęconej charyzmatowi św. Elżbiety. Słuszniej byłoby ulokować je w trzeciej części, gdyż bardziej odpowiada problematyce zatytułowanej: *Heroiczny wymiar miłosierdzia w życiu i posłudze bł. Marii Luizy Merkert*. Podobnie można zapytać, dlaczego część zatytułowaną *Miłosierdzie w życiu św. Elżbiety* otwiera tekst poświęcony bł. Marii Luizie – naśladowczyni św. Elżbiety (ks. Pater), a nie następujące po nim omówienie form świadczenia miłosierdzia w średniowiecznej Europie (ks. Dola). Usprawiedliwieniem zastanego układu jest fakt, że publikacja

odzwierciedla treści prelekcji wygłoszonych podczas sympozjum. Być może kolejność poszczególnych wystąpień była podyktowana względami praktycznymi a nie merytorycznymi.

W publikacji nie udało się uniknąć pewnych błędów edytorskich. Dotyczy to przede wszystkim nagłówków niektórych artykułów (s. 27, 41, 105), błędów ortograficznych (nazwa miejscowości Orzegów – s. 126; zażądać – s. 164), oraz tzw. literówek.

Książka *Oblicza miłosierdzia w duchowości Europy* jest interesującym owocem wysiłków podjętych wspólnie przez środowiska naukowe i elżbietańskie dla przybliżenia „aktualnemu pokoleniu charyzmatu miłosierdzia, ujawnionego przez życie i dzieło bł. Marii Luizy” (s. 6). Publikacja łączy w sobie dwie ważne cechy dobrej książki: oddziałuje zarówno na intelekt, jak i na życie duchowe. Czytelnik może nie tylko poszerzyć wiedzę w zakresie historii i charyzmatu Zgromadzenia Sióstr św. Elżbiety, ale ma również możliwość pogłębić wiarę, stykając się ze świadectwem osób, które swoje życie – także w sensie dosłownym – oddały Jezusowi Chrystusowi.

Aleksandra Leki CSSE
Instytut Teologii Duchowości KUL
(doktorantka)

Joseph Grzywaczewski, *Prayer of God's friend according to Clement of Alexandria*; seria: Religie świata – świat religii, t. 7, red. E. Sakowicz i K. Sakowicz, Lublin: Polihymnia 2012, ss. 141.

W dziejach duchowości mówiono o modlitwie często i na wiele sposobów. Stawia ona fundamentalną rzeczywistość życia z wiary, przez którą owo życie się wyraża i którą się karmi. W takiej czy innej formie modlitwa wpisana jest w drogę każdego ucznia Chrystusa i nikt z aspirujących do tego miana nie może jej lekceważyć czy od niej abstrahować. Św. Alfons Liguori nauczał, że „kto się modli, z pewnością się zbawia; kto się nie modli, z pewnością się potępia” (*Del gran mezzo della preghiera*, cyt. za: KKK 2744). Stąd, zapewne, bierze się zainteresowanie tematyką modlitwy zarówno u licznych autorów, jak i u szerokiego grona czytelników.

W serii „Religie świata – świat religii”, jako tom siódmy, lubelskie wydawnictwo Polihymnia opublikowało pracę ks. Józefa Grzywaczewskiego zatytułowaną *Prayer of God's friend according to Clement of Alexandria*.

Autor, na co dzień pracujący we Francji, wielokrotnie zajmował się zagadnieniami związanymi z Klemensem Aleksandryjskim. W Niepokalanowie wydał trzy niewielkie książeczki popularyzujące jego naukę: *O modlitwie* (1990), *O kontemplacji* (1993),

O miłości (1996). W naukowym ujęciu publikował też opracowania z nim powiązane zwłaszcza w „Vox Patrum” – zob. 11(1986); 12-13(1987); 15(1989); w „Studia Theologica Varsaviensia” – zob. 1(1990); 1(1991); 1(1992); 1(1995) oraz w „Homo Dei” – zob. 3(1993); 1(1994); 2(1994). Myśl Autora omawianej publikacji wyrasta z patrystycznej szkoły KUL, gdyż był on pierwszym doktorem ks. prof. F. Drączkowskiego. Można powiedzieć, że lubelską szkołę interpretacji Klemensa Aleksandryjskiego rozpowszechnia on obecnie na Zachodzie, w tym przypadku pisząc w języku angielskim.

W niewielkiej, liczącej nieco ponad 130 stron, publikacji J. Grzywaczewski przedstawia szeroką panoramę problematyki związanej z zagadnieniem modlitwy. Biorąc pod uwagę objętość książki, nie należy spodziewać się tu bardzo pogłębionych i szczegółowych analiz. Nie takie jest też, jak się wydaje, zamierzenie autora. Nie oznacza to jednak, że książka jest banalna czy odtwórcza. Ks. Grzywaczewski oddaje do rąk czytelnika swoisty przewodnik po świecie modlitwy osnuty na kanwie nauczania św. Klemensa Aleksandryjskiego. Obierając myśl tego ostatniego za punkt wyjścia, autor ukazuje niezmienność i zarazem ciągły rozwój systematycznej refleksji o modlitwie w Kościele; od jej początków (uczony Aleksandryczyk był pierwszym autorem wczesnego Kościoła, podejmującym kwestie dotyczące modlitwy od strony teoretycznej, w odniesieniu do kontemplacji nawiązał wprost do tradycji helleńskich – „teoria”) aż do czasów współczesnych. Stąd wynika obfitość odwołań do doświadczeń, pism i poglądów bardzo wielu świętych i mistrzów życia duchowego z różnych epok historycznych.

Właściwą treść swego opracowania podzielił J. Grzywaczewski na 15 krótkich rozdziałów, w których wyodrębnił dodatkowo mniejsze punkty. Podział jest dość przejrzysty i w miarę konsekwentnie przestrzegany, co stanowi dużą zaletę w lekturze. Niemniej, niektóre z tych krótkich rozdziałów wyraźnie łączą się ze sobą w większe, tematycznie powiązane części. Ów fakt można by, dla jeszcze większej logiki i przystępności pracy, uwzględnić w jej planie (przykładowo: *Wprowadzenie* – rozdziały 1-3; *Modlitwa jako dialog osób* – rozdziały 4-7; *Praktyka modlitwy* – rozdziały 8-13; *Kontemplacja i działanie* – ostatnie dwa rozdziały).

Pierwsze rozdziały poświęcone są wyjaśnieniu znaczenia Ojców Kościoła – a szerzej Tradycji kościelnej – dla wiary. Autor przybliży czytelnikowi postać św. Klemensa, sygnalizuje pewne zjawiska związane z kontekstem historycznym jego życia, a także prezentuje główne tematy teologiczne, obecne w jego nauczaniu. Zrozumienie tych treści ułatwi czytelnikowi właściwe interpretowanie terminologii pojawiającej się w dalszej części książki.

Dalej mówi ks. Grzywaczewski o właściwym dla św. Klemensa, nowatorskim, rozumieniu modlitwy jako „rozmowy” wierzącego z Bogiem. Autor wyjaśnia znaczenie tego terminu u Aleksandryczyka w kontekście Pisma Świętego i kultury greckiej. Mówi o ludzkim i – szeroko pojmowanym – wspólnotowym wymiarze modlitwy.

W kolejnych rozdziałach autor poświęca uwagę formom modlitwy (modlitwie wypowiedzianej na głos, szeptem, modlitwie myślniej i modlitwie serca) oraz dwu zasadniczym jej rodzajom: modlitwie uwielbienia oraz prośby. W oparciu o myśl św. Klemensa wykazuje o co wypada prosić Boga na modlitwie, próbuje także odpowiedzieć na pytanie, w jakich okolicznościach Bóg wysłuchuje próśb modlących się.

Ukoronowaniem rozważań są rozdziały poświęcone kontemplacji oraz relacjom między życiem czynnym a życiem modlitwy.

Książka napisana jest prostym i przystępnym językiem. Nie ma charakteru ściśle naukowego, raczej stanowi pastoralną próbę udostępnienia wyników badań teologicznych szerszemu gronu czytelników. Do jej zalet należy niewątpliwie obfite cytowanie fragmentów pism samego św. Klemensa, co ma zawsze dużą wartość, gdyż pozwala pozostawać w bezpośrednim kontakcie z myślą autora, którego opracowanie dotyczy.

Ks. Grzywaczewski z powodzeniem wydobywa analogie między współczesnością a środowiskiem życia św. Aleksandryjczyka. Stanowi to niezaprzeczalny walor ujęcia, pozwalający dostrzec niezmienną aktualność myśli Ojców Kościoła, pomimo tak znacznego już oddalenia w czasie od jej źródeł. W trakcie lektury mimowolnie nieraz mogą nasuwać się czytelnikowi na myśl słowa biblijnego mędrca, Koheleta: „Jeśli jest coś, o czym by się rzekło: «Patrz, to coś nowego» – to już to było w czasach, które były przed nami” (Koh 1, 10).

Wśród dostrzeżonych mankamentów opracowania, nie sposób całkiem pominąć dość licznych błędów edycyjnych (s. 9 – „we can see also see God’s action”; s. 17 – „because he made studies God’s Word”; s. 19 – podwójny cudzysłów przed „will not stumble” zamiast pojedynczego; s. 100 – „unlighted a by God’s grace”; s. 102 – „with he almighty power”; s. 126 – „we have o to work”) czy też językowych (s. 16 – „in Alexandria and in Rom [czy raczej Rome?]”; s. 45 – „everyone who does not belie is without excuse”; s. 121 – „he accepts some of them because they were known society”; s. 131 – „ideas of on prayer”), które w drukowanej publikacji nie powinny się już znaleźć.

Również wygląd okładki nie zachęca zbyt do sięgnięcia po książkę i może być przyczyną tego, że wiele osób nie zwróci na nią uwagi czy nie poczuje się zachęconymi do pobieżnego choćby jej przejrzania. O czym wcześniej już wspomniano, recenzowany Autor jest absolwentem KUL, a promotor jego doktoratu wyeksponował myśl, że św. Grzegorz z Nazjanzu „swą poezją chciał dowieść, że kultura chrześcijańska w zakresie formy literackiej nie ustępuje kulturze pogańskiej; przewyższa zaś ją pięknem treści duchowej” (F. Drączkowski, *Patrologia*, Pelplin–Lublin 1998, s. 233). Wydaje się słusznym pragnienie, by również obecnie wytwory kultury chrześcijańskiej charakteryzowały się piękną formą, nie odbiegającą od tej, która bywa nośnikiem treści niszczących człowieka i jego szeroko pojętego środowiska życia.

Co zaś dotyczy samej treści, z pewnością cenne byłoby rozwinięcie zagadnienia związanego z trudnościami na modlitwie, które jest w publikacji jedynie sygnalizowane.

Na zakończenie postawmy jeszcze pytanie: kto może być najbardziej zainteresowany książką ks. Grzywaczewskiego i komu jej lektura może przynieść największą korzyść? Łatwo sobie wyobrazić, że z powodzeniem będzie korzystał z niej duszpasterz bądź katecheta, formator lub osoba, przed którą postawiono zadanie wygłoszenia konferencji na temat modlitwy. Z uwagi na to, że autor omawia zagadnienie w sposób szeroki i wieloaspektowy, opracowanie może stanowić punkt wyjścia czy nawet program całej serii tego typu konferencji.

Recenzowana publikacja zadowoli niewątpliwie również osoby świeckie pragnące usystematyzować bądź pogłębić swoją wiedzę na temat modlitwy. Wobec silnych tendencji sekularystycznych w przestrzeni anglojęzycznej, opracowanie to może okazać się bardzo aktualne i przydatne. W czasach św. Klemensa wyraźny i dość powszechny był trend prowadzenia intensywniejszego i pogłębionego życia duchowego wśród ochrzczonych – również do laikatu kieruje swoje nauczanie Aleksandryjczyk. Roztaczając przed wiernymi świeckimi perspektywę duchowego wzrostu, ukazuje im wzniosły ideał autentycznego, chrześcijańskiego „gnostyka”, który służyłby Bogu na ziemi na wzór aniołów w niebie, nie tylko w postawie niewolnika bądź wiernego sługi, ale z synowskim zaufaniem i w wolności. Idee te pięknie współgrają z nauczaniem o powszechnym powołaniu do świętości rozumianej jako wysoka miara życia chrześcijańskiego, o którym to nauczaniu z wielką mocą przypomniał ostatni Sobór. Zwłaszcza w Roku Wiary warto na nowo powracać do tych prawd, przeplatając praktykę modlitwy wartościową lekturą, a książka ks. Grzywaczewskiego jest taką bez wątpienia.

Jacek R. Szewczyk
Instytut Teologii Duchowości KUL
(doktorant)